Л.М. Кириленко, канд. екон. наук, доц.

СТРУКТУРА ПОТРЕБ ТА ЇЇ ВПЛИВ НА СИСТЕМУ І ФОРМИ ОСОБИСТОГО СПОЖИВАННЯ

В статті проаналізовані сутність, структура та форми особистого споживання.

Essence, structure and forms of the personal consumption are analyzed in the article.

Ключові слова: потреби, особисте споживання, відносини споживання, споживацька поведінка, форми особистого споживання.

Keywords: necessities, personal consumption, relations of consumption, consumer conduct, forms of the personal consumption.

Розуміння сутності форм особистого споживання з необхідністю викликає дослідження такої економічної категорії як потреби, але не з погляду сутності й природи, а з погляду вироблення прийомів систематизації й класифікації. Мається на увазі, що детермінація потреб є основою мотивів поведінки людини у сфері споживання.

У процесі дослідження потреб та за їх класифікацій більшість вітчизняних авторів виходили з марксистської школи економічної теорії й державно-монополістичної практики споживання. У колишній радянській державі існувала явна тенденція усуспільнення споживання. Тому головну увагу в класифікації потреб дослідники справедливо приділяли потребам, що задовольняються масово. Мета поведінки споживаючого суб'єкта, мотивація його діяльності не розглядалася в той період як окреме завдання. Класифікації потреб, що наводяться різними дослідниками, констатували певний етап розвитку суспільно й індивідуально організованого споживання.

Всі класифікації мають певні загальні риси. Головною детермінантою потреб у цих класифікаціях передбачається розвиток виробничих відносин у суспільстві. Предметом економічних досліджень є все суспільство, що представлене як сукупність індивідів-споживачів. Прогнозуються лише найбільш масові потреби, пов'язані із пропагованим способом життя. Відповідно, зворотний вплив споживання на виробництво пов'язане з розвитком найбільш масових потреб. Це прийнятно в адміністративно-командній системі за державної монополії виробництва й споживання та схильності до однакового й аскетичного розвитку особистості. Звідси – нав'язування з боку виробництва товарів споживачеві, уніфікація особистих потреб.

Класифікації потреб радянського періоду слабко пов'язані з мотивацією людської діяльності. Їхнє призначення – статистичний аналіз монополістично організованого споживання в умовах державної монополії виробництва. Такий підхід до класифікації потреб цілком зрозумілий, тому що в монополістично організованому споживанні

головну роль відіграють не ринкові інструменти й не переваги споживачів, а політично вивірені уявлення управлінських структур про споживання населення.

В цих умовах будь-який економічний прогноз розвитку споживання й зміна переваг споживача не буде економічно ефективним, тому що сама організація споживання диктується лише суб'єктивно уявними (тобто політично виправданими, ідеологічно змушеними) умовами найкращого розвитку виробництва.

Водночас, ми вважаємо, що психологія масової культури споживання, створена ідеологічним шляхом, сприяла появі специфічної колективної мотивації економічної поведінки українців. Так, прагнення до аскетизму в споживанні підтримувалося комсомольськими й партійними організаціями. Використання дорогих, рідкісних і модних речей називалося в пропаганді міщанством і обговорювалося на зборах колективів. Життя й економічна поведінка практично всіх членів суспільства підлягала суспільному обговоренню. Обмеження вибору й тверді соціальні табу виробляли мотивації економічної поведінки індивіда, що відповідають інтересам соціальної групи, до якої він відносився. Людина, яка своєю поведінкою або мотивами була конфронтуючою групі, майже завжди ставала ізгоєм.

На нашу думку, говорячи про інтегрованого індивіда як об'єкта економічних досліджень, не можна залишити осторонь думки як наших, так і закордонних авторів про те, що саме в ній (людині) як у фокусі перетинаються особливості всіх економічних суб'єктів: економічного суспільства, соціально-економічної групи та економічної людини.

Потреби інтегрованої людини враховують не тільки можливості виробничого сектора, але й залежать від різних факторів, що мають опосередковано економічне, а радше ціннісне, значення.

Потреби ми розглядаємо як стимул і мотив його діяльності для досягнення власних цілей, а також цілей економічного суспільства й соціально економічних груп. Тому ми пропонуємо змінити підхід до класифікації потреб і розширити її. На наш погляд, критерії нашої класифікації мають враховувати: по-перше, внутрішні, стосовно споживаючого суб'єкта, фактори, що визначають пріоритет кожної групи потреб на даному етапі розвитку індивіда, по-друге, зовнішні фактори, що визначають пріоритет кожної групи потреб на даному етапі розвитку суспільства й групи. Причому, на кожному наступному рівні необхідно враховувати елементи попереднього рівня потреб.

До внутрішніх факторів віднесемо: генетичний, (біологічний) – стать, раса, унікальні біологічні особливості кожного індивіда; фізіологічний – вік, стан здоров'я, здатність до продовження роду, потреба в їжі і т. ін.; психологічний – стан психіки, здатність адекватно реагувати на зовнішні подразники.

До зовнішніх факторів, що впливають на класифікацію потреб індивіда, відносимо: історичний, пов'язаний з рівнем продуктивних сил суспільства й соціально-економічним етапом його розвитку; соціальний – включає причетність індивіда до певної соціальної, професійної групи, класу, стану, релігії; культурний – показує

володіння індивідом системою суспільних цінностей, рівень особистої культури, виховання; національний – включає причетність людини до національних традицій, архетипу, до всього, що формує національний менталітет у споживанні.

Внутрішні й зовнішні фактори тісно пов'язані між собою і їхній поділ є чистою абстракцією, необхідною для класифікації потреб особистості. Сама класифікація може мати такий вигляд:

1. Потреби життєзабезпечення. Вони пов'язані із внутрішніми факторами й регулюються індивідуальними особливостями індивіда – генетикою, фізіологією, психікою. Вони забезпечують біологічне існування індивіда й включають потреби в їжі, одязі, житлі, продовженні роду, захищеності, збереженні здоров'я. Аж до середини XX ст. фізіологічні потреби відігравали визначальну роль у житті людей. І тільки поява нових технологій, зростання суспільного добробуту послабили цю роль у країнах з розвинутою економікою, де вони перестали бути єдиною метою життя. Саме ці потреби є найбільш стабільними й створюють серцевину всіх переваг і цілей людини.

2. Потреби соціалізації. Залежать від зовнішніх факторів. Вони пов'язані з існуванням індивіда як члена суспільства й регулюються причетністю індивіда до певної соціально-економічної системи, прошарку, групі. Сюди відносяться потреби в соціальних привілеях і свободах, соціальній відповідальності, наприклад, потреба в освіті, у суспільно-ефективній охороні здоров'я, у соціальній допомозі, у доступі до культурних і духовних цінностей. Тобто потреби окремого індивіда модифікуються потребами соціально-економічної групи, куди цей індивід входить. Вони виростають зі стереотипів соціальних реалій великих і малих груп населення. Ці потреби носять мутантний характер і засновані на менталітеті людини. Їхнє значення підсилюється з розвитком суспільства.

3. Потреби самоактуалізації. Визначаються внутрішніми й зовнішніми факторами. Вони пов'язані з розвитком окремого індивіда, з удосконалюванням його особистісних якостей. Ці потреби регулюються культурним рівнем суспільства, системою суспільних цінностей, ступенем свободи особи, рівнем творчого, інтелектуального потенціалу суспільства. Це потреби в самовираженні, у причетності до суспільних процесів, у самооцінці й оцінці з боку суспільства, у самоосвіті й самовихованні й т. ін. Ці потреби носять універсальний характер, їхня роль підсилюється зі зростанням значення особистості в суспільстві.

Наведена класифікація не нова, ми просто відзначаємо, що поряд із чисто економічними характеристиками існують ціннісні характеристики потреб, наприклад, платоспроможні потреби, що входять у потреби соціалізації, тому що платоспроможність населення залежить від тієї соціальної страти, до якої відноситься індивід.

Логічно припустити, що розвиток потреб іде послідовно, в міру насичення кожного рівня, але на практиці всі види потреб можуть розвиватися паралельно або навіть у зворотній послідовності відповідно до прогресу суспільства та природи і регресом їхніх окремих елементів.

Розвиток і зростання потреб соціалізації й самоактуалізації пов'язані з інтенсифікацією всіх процесів, що відбуваються в суспільстві приблизно із середини XX ст.; зі зростанням інформаційного потоку; зі збільшенням розмаїтості форм громадського життя; з розвитком систем соціальних інститутів, які, будучи створеними індивідами для соціального комфорту, здійснюють все більший вплив на їхнє життя; зі збільшенням соціальної ролі особистості в суспільстві.

Можна позначити найбільш загальні тенденції в розвитку класифікаційних груп потреб. Вони пов'язані з одночасною еволюцією суспільства й природи, отже, з розвитком внутрішніх і зовнішніх факторів життєдіяльності людини, як істоти біосоціальної. Модель взаємозв'язку потреб (рис. 1) показує загальний рух потреб. У кожному окремому випадку велике значення має вибір людиною найбільш значущої мети, не обов'язково економічної. Якщо мета самоактуалізації найбільш важлива для індивіда, то вона може вступити в суперечність із цілями життєзабезпечення й соціалізації. Так з'являються герої й злочинці. Злочинці спрямовують мету самоактуалізації протилежно соціально-культурним цілям.

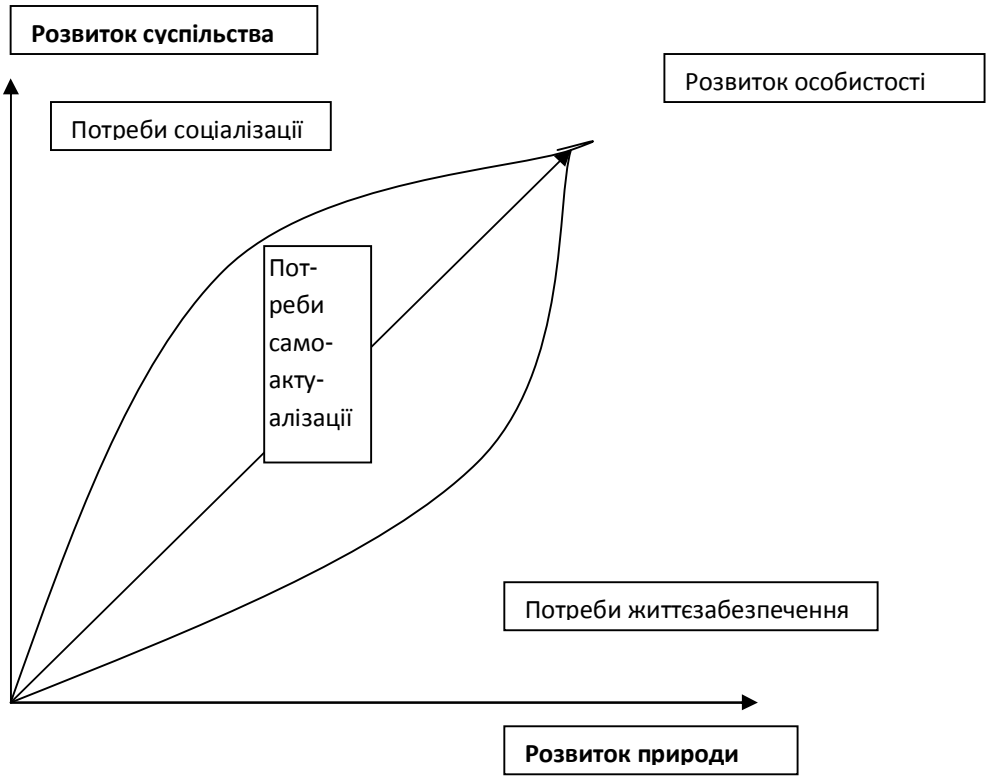


Рис. 1. Модель взаємозв'язку потреб

Мета самоактуалізації героїв спрямована, як правило, протилежно цілям життєзабезпечення (краще смерть, ніж підкорення ворогові, наприклад). Іноді порівняння цілей накладається одне на іншу. Наприклад, конкретна мета може служити базою для досягнення інших цілей.

Різні класифікаційні підходи до потреб індивіда у вітчизняних дослідженнях являють собою лише поверхневий аспект споживчих цілей. З конкретно-економічної точки зору така класифікація констатує споживчий вибір, обмежений технологічно й розміром доходу споживача. Якщо ж розглядати зміну споживчих цілей для прогнозування розвитку споживання, то необхідно змінити підхід до класифікації потреб і враховувати не тільки чисто економічні фактори, наприклад, дохід родини, але й неекономічні підходи, тобто, психологію споживача, рівень його соціалізації й інтегрованості, уявлення самого індивіда про його життєві стандарти, що й підказує економічна психологія.

Наведена класифікація є системоутворюючою. Необхідно при цьому мати на увазі можливість поправок на індивідуальність системи цінностей споживача й на обмеженість свободи вибору споживача природними причинами, наприклад, обмеженості фізичних можливостей і терміну життя.

Держава може управляти поведінкою індивідів, діючи через формування життєвого стандарту або приймати участь у реалізації життєвого стандарту прямим або непрямим шляхом. В той же час при формуванні й реалізації життєвого стандарту має зберігатися взаємозв'язок «індивід-суспільство». У протилежному випадку пріоритетне управління з боку держави мотивами діяльності його членів може перетворитися в гальмо суспільного розвитку, як це було в адміністративно-командній системі.

Формування життєвого стандарту в адміністративно-командній системі йшло без врахування реальних потреб членів суспільства, реалізація життєвого стандарту часто носила ідеологічно-насильницький характер стосовно індивідів і обмежувала зверху їхній розвиток, а, отже, роль у суспільному прогресі. У той же час використання тільки непрямого впливу на членів суспільства через ринкові важелі обмежує знизу свободу вибору індивідів у задоволенні потреб.

Отже, можна зробити висновок з попередніх міркувань: взаємозв'язок «індивід-суспільство» має бути ширшим, ніж взаємозв'язок «попит-пропозиція» і включати крім економічних соціальні елементи.

Модель «мотивація діяльності інтегрованої людини» відображає суб'єктивно-об'єктивний підхід до прийняття рішення індивіда для задоволення потреб (рис. 2). Найбільш логічним уявляється створення ціннісного комплексу інтегрованого індивіда шляхом сполучення внутрішніх (суб'єктивних) і зовнішніх (об'єктивних) факторів. Виходячи із цієї схеми, можна зробити висновок, що мотиви діяльності людини диференціюються в рамках центральної ланки схеми – ціннісного комплексу індивіда. Він і створює базу потреб особистості й впливає на вибір мети індивіда.

Залишається дискусійним питання про сполучення спадковості й надбання в мотивах поведінки людини. Сполучення спадковості й надбання проявляється в мотивах економічної поведінки людини, насамперед, у системі особистого споживання.

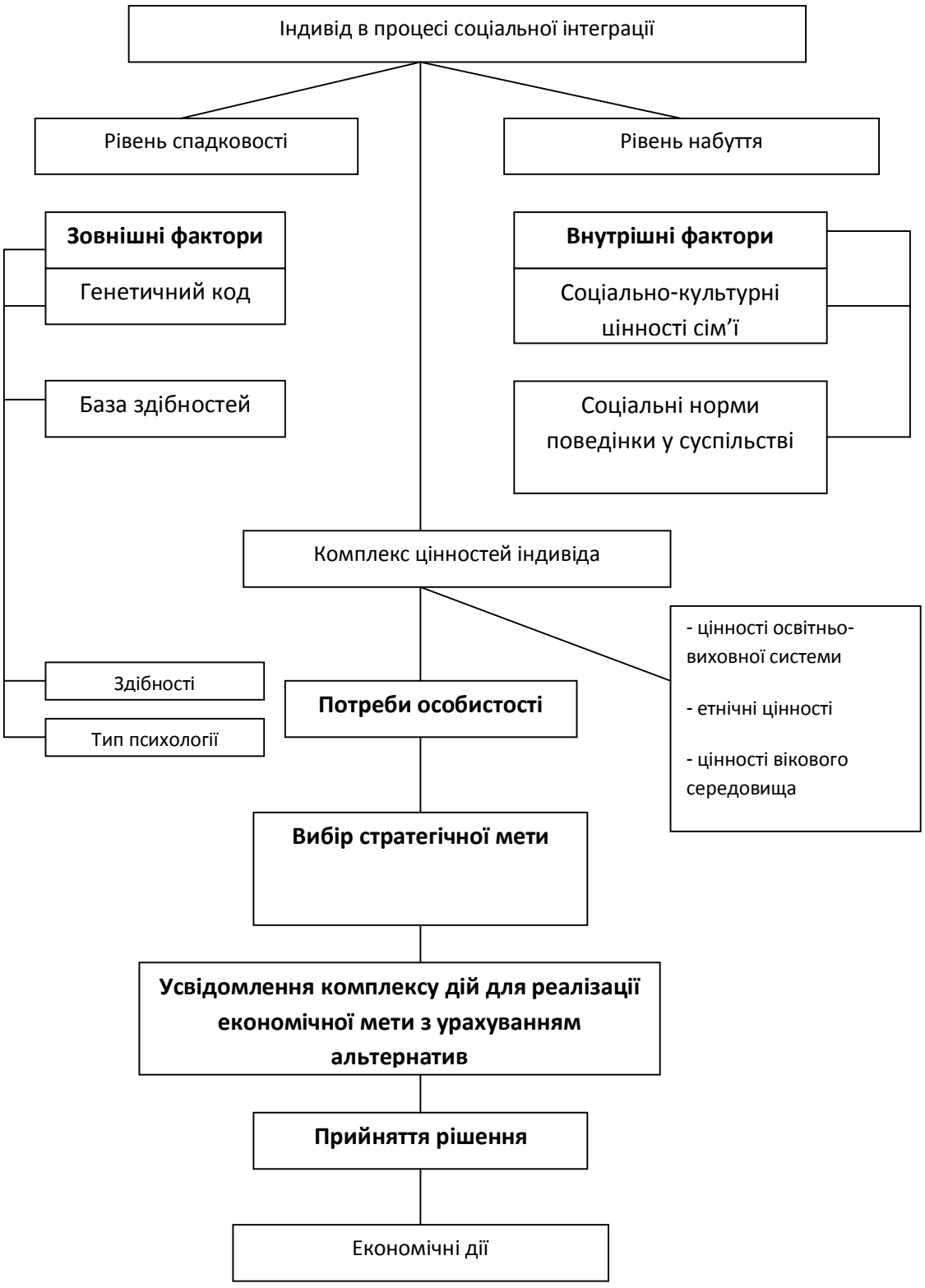


Рис. 2. Модель мотивації діяльності інтегрованого індивіда

Метою даної статті не є конкретний розгляд цього питання, але на закінчення можна сказати, що індивід, як істота споконвічно біологічна, у першу чергу засвоює ті надбані фактори, які близькі його внутрішній природі.

У той же час природа коригується в процесі соціалізації індивіда. Під цінністю ми розуміємо проекцію на індивідуальні властивості індивіда суспільно-визнаних установок. Ціннісний набір індивід здобуває в результаті участі в створених суспільством інститутах: родина, релігія, національно-етнічна спільність та ін.

У психології споживання одна з найважливіших ролей належить історико-географічному фактору. Він впливає на вибір життєвого стандарту, на оцінку власних досягнень, на визначення стратегічних цілей розвитку й т. ін. При розгляді національної системи особистого споживання не можна його ігнорувати. Не говорячи вже про те, що в просторових системах особистого споживання явно простежуються особливості європейського й азіатського способів виробництва, які відображаються на всіх відносинах споживання. Звідси необхідно звертати увагу на національні традиції, звички, звичаї, які лежать в основі всіх національно-соціальних інститутів. Без врахування цього управління мотивацією поведінки індивідів неможливе.

Література:

1. Маршалл А. Принципы экономической науки. Том 1., кн. 1. – М.: Изд. Группа Прогресс Универс, 1993. – С.69-84, 207.
2. Пигу А. Экономическая теория благосостояния. – М.: Прогресс, 1985. Гл. 10, р. 7.
3. Шульгина Л.В. Личное потребление и его формы (экономический и психологический аспекты). – Воронеж: Воронеж. гос. технол. акад., 2002. – 240 с.